

פרק שני

מהפכת הסמלים

קשה להתייחס לגילוי המטאלורגיה בראייה ראשונה כאל הגורם המהפכני שהוליד את "תנופת התירבות". באלף הרביעי לפני הספירה היתה הנחשת נדירה מאוד והשתמשו בה ליצירת "חפצי יוקרה" כמו אלו שהתגלו בנחל משמר. רוב כלי העבודה עדיין דמו לאלו ששימשו בתקופה הניאוליתית (תקופת האבן). לפני העידן הכלקוליתי ולפני פיתוח המטאלורגיה כבר אסף האדם מטילי נחשת, זהב, כסף ואפילו ברזל. באמצעות פטישי-אבן הוא עשה מהם חפצים קטנים, כגון סיכות ותכשיטים.¹

עם זאת יש לזכור כי התרבות הכלקוליתית לא התפתחה בחלל ריק. באלף החמישי לפני הספירה (כלומר לפני בואם של הנפחים) התקיימו באגן הים התיכון תרבויות שהשאירו שרידים מרשימים (כגון מקדשי-אבן ומבנים גדולים סביב קברים). הידע בליטוש אבנים, בבנייה, באריגה, בקדרות ובעיבוד עורות הוביל להישגים מרשימים.²

לאור העובדות הללו לא ברורה הצגת הנפחות כמנוף לתירבות. הדבר נכון כל עוד רואים בנחשת חומר-גלם למלאכה, אבל גישה זו אינה מתאימה לעבר הרחוק. כפי שהרגישו היסטוריונים אחדים, המהפכה הכלקוליתית נובעת בראש ובראשונה משינוי בהשקפת-העולם. השקפה זו חשובה יותר מכל ההשלכות השימושיות של הנחשת.³

שינוי תפישת-העולם

בארץ כנען הורכב עולם הסמלים הקדם-כלקוליתי בעיקר מדמויות נשיות בעלות אגן מורחב. כמלווה לסמל הפוריות הנשי מופיע שור-הבר.⁴ מבלי שיעלם לגמרי מתחלף שור-הבר בתקופה הכלקוליתית בחיה אחרת –

¹ בחפצים מסוימים נמצאו אפילו סימני חיבור על-ידי התכה, מה שמחייב ידע רב בתחום

עיבוד המתכת. ראו Schoop, 1999.

² Guilaine, *De la vague à la tombe*

³ Budd and Taylor, 1995

⁴ Cauvin, *Naissance des divinités*, chap. 2

האיל.⁵ שור-הבר והרָאָם מכונים יחד בשם רָאָם; הדבר מרמז על החלפת החיות תחת אותו הסמל. בתקופה הכלקוליתית מתחילים להופיע גם ציורים מורכבים, הנוצרים בעזרת מחוגה מדויקת. גם הפולחן משתנה בתקופה זו. במקום הבמות הטיפוסיות של התקופה הניאוליתית (תחת כיפת השמים) באים מקדשים הבנויים מקירות בחצי גובה שעליהם נמתח אוהל. השרידים מראים כי מבנים אלה כללו אזור מרכזי נפרד, "דביר", הנסתר מעין הציבור.⁶

גם מנהגי הקבורה משתנים לחלוטין. בתקופת האבן נקברו המתים באדמה, סביב הבתים או בתוכם, כשהם מלווים, בדרך כלל, במנחות.⁷ השלדים נמצאו בתנוחה עוברית. לפעמים הופרדה הגולגולת משאר השלד וקיבלה טיפול מיוחד, כגון שיחזור תווי הפנים בחימר וסיד. בחפירות יריחו נמצאו גולגולות מעובדות כאלה מונחות בכניסות הבתים.

המצב שונה באופן מהותי בתקופת הכלקוליתית. המתים אינם נקברים עוד בקירבת הבתים אלא בתחום מוגדר ורחוק מן הכפרים. מלבד ילדים צעירים, שזכו לטיפול דומה לזה שנהג בתקופה הקודמת,⁸ נקברים עתה המתים בתוך מערה עד שבשרם פָּלָה. אחר-כך נאספות עצמותיהם ב"בית עצמות" שבו כבר הונחו עצמות אבותיהם; מנהג זה מכונה "קבורה משנית".

פרטים אלה מגלים שינוי מהותי בתפישת-העולם. לפני גילוי המטאלורגיה התייחסו כנראה לאדמה כאל "רחם-תת-קרקעית" שאליה האדם חוזר לאחר מותו. הטיפול המיוחד בגולגולות והנחתן בכניסות הבתים מרמז על "פולחן אבות", ההופכים במותם לסוג של "משגיחים" על הבית.⁹ לעומת זאת איסוף השרידים לבית עצמות משותף שולל את האפשרות של קשר או של פנייה לדמות מסוימת. מעתה כל המתים יורדים לעולם העלום של השאול. העדר מנחות סביב בתי העצמות¹⁰ מרמז כי

⁵ ראו Beck, 1995.

⁶ Elliott, 1977.

⁷ Wright, 1995.

⁸ בתקופה הכלכלוליתית המשיכו לקבור ילדים צעירים בכדי-חרס הקבורים בתוך הבתים או בסביבתם, כמו בתקופה הקודמת. הסיבה לכך מובנת: אי אפשר לקבור ילדים צעירים קבורה משנית, כי עצמותיהם עדיין מכילות בעיקר סחוס.

⁹ Cauvin. *Les premiers villages de Syrie-Palestine du IXe au VIe millénaire*, pp. 127-136.

¹⁰ ראו Elliott, 1977. החפצים המעטים שהתגלו בבתי הקברות נחשבים היום ככלים ששימשו לסעודה בעת העברת השרידים לבית העצמות. ראו Epstein, 2001.

הרחקת המתים מאזור המגורים לא נבעה מן החשש שהם ישפיעו על האנשים החיים. להיפך, נראה כי מדובר ברצון לחדול מן האמונות המקנות לרוחות המתים השפעות (טובות ורעות) על בני-האדם. יש לציין כי הקבורות המשניות הקדומות ביותר נתגלו באזורי המכרות של הערבה,¹¹ וכך נחשף שוב קשר בין מנהג זה והנפחות. נשאר לנו לעמוד על מהות הקשר בין מהפכת הערכים וגילוי המטאלורגיה.

משמעות ההתכה

בחינת ממצאיה של המטאלורגיה הכנענית מגלה קושי נוסף: המטאלורגיה העתיקה ביותר, זו שהתגלתה בתמנע, קודמת לתקופה הכלקוליתית הכנענית באלף שנה בערך.¹² מכאן שאין, כנראה, קשר בין המטאלורגיה הזאת לבין תנופת התירבות של תחילת התקופה הכלקוליתית. להיפך, המטאלורגיה הקדם-כלקוליתית של תמנע היא נחלתה של אוכלוסייה פרימיטיבית מאוד, כפי שמשתקף בכלי-החרס הגסים שלה, שהם בסגנון המכונה קטיפי.¹³ נתונים אלה מגלים מצב מורכב. הנפחים הראשונים לא הפכו לגיבורי-תרבות בעלי השפעה. הם חיו באזורי סֶפֶר (הנגב, הערבה והסיני) וככל הנראה נחשבו כנוודים חסרי כול בעיני תושבי מוקדי התרבות הניאוליתית של כנען (עמק הירדן, רמת הגולן והגליל). כדי ליישב יחד את כל הנתונים צריך להניח כי התרחש אירוע נוסף בתחילת התקופה הכלקוליתית, והוא שעשה את אותם הנפחים לגיבורי-תרבות. אירוע זה מתגלה כאשר מתבוננים בשיטות הפקת הנחושת.

אופן הפקת הנחושת על-ידי הנפחים הראשונים בתמנע ידוע לנו הודות לבדיקת הסיגים. שאריות נחושת הלכודות בסיגים מגלות כי טמפרטורת התנור לא עלתה על 700-800 מעלות. באותו זמן הגיעו התנורים שבהם נוצרו כלי-החרס למידת חום דומה. כתנאים אלה הנחושת אינה מותכת, כלומר לא עוברת למצב נוזלי, אלא מתרכזת במעיין איים בתוך הֶבְצָר. בשיטה זו הגודל של גושי הנחושת הנוצרים תלוי כתנאים התחלתיים (אחוז הנחושת בבצר, רמת ריסוקו, טיב התוספות), במבנה התנור (הקובע את מידת החום), ובזמן הבישול. לאחר הוצאתם מן האבן, עוברו "מטילי

¹¹ Nagar and Eshed, 2001.

¹² Rothenberg, 1999.

¹³ השם קטיפי נגזר מחפירות תל קטיפה שליד עזה, שבה תוארו ביסודיות מאפיינים סגנון זה. ראו Gilead, 1999.

הנחושת" בפטישי-אבן, כפי שנעשה בתקופה זו עם מטילים טבעיים.¹⁴ תהליך זה של הפקה, שבו הנחושת אינה עוברת שלב של התכה, אפשר להגדירו כהפקת נחושת דרך **שריפת הפצ'ר**.

תהליך הפקת הנחושת משתנה לחלוטין בתחילת התקופה הכלקוליתית. אז כבר לא נמצאים איים קטנים של נחושת בתוך הסיג, והדבר המעיד על התכה מלאה של הנחושת, כלומר הפקה בתנור שחומו מגיע ל- 1084 מעלות לפחות. על-ידי הגברת מידת החום בתנור הפכה שריפת הברזל של נפחי תמנע הראשונים למטאלורגיה של ממש.

האם די בשינוי של 300 מעלות כדי להפוך מיסודה את תפישת-העולם של האנושות? קשה להאמין בכך כל עוד מתייחסים לנפחות כאל מלאכה בלבד. אבל באותה תקופה לא היתה המטאלורגיה, כמו כל מעשי האדם, תלושה; היא נכנסה למרקם היחסים בין האדם וסביבתו. היא נעשתה חלק מהשקפת-עולם כוללנית וגם השפיעה עליה. מכאן ששינוי בשיטת הפקת הנחושת היה יכול לערער את תפישת-העולם של התקופה.

בהפקת נחושת על-ידי שריפת פצ'ר השלב המכריע הוא תהליך הבישול של הברזל בתנור. מסיבה זו נקשרה הפקת הנחושת מבחינה סמלית לתהליכים של בישול או של הבשלה של אבן או של אדמה. חשוב לציין כי החומר שנוצר בתנור אינו חומר חדש: מטילי נחושת קיימים בטבע, כמוהם פְּחִימֵר רך המתקשה או פְּחֹל הוּפֶךְ לאבן בתהליך המתרחש באופן טבעי. זאת אפשר לראות גם באבני החול של אזור תמנע. בשני מקרים אלה התהליך מתרחש בהצלחה בלי התערבות האדם. לכן בעל-המלאכה נתפש כאדם המזרו תהליך טבעי באמצעות חימום או בישול.

בהקשר זה, תהליך שריפת הפצ'ר משתלב היטב עם שאר השטחים שפיתח של האדם בתקופת האבן, כגון חקלאות, ביות בעלי-חיים, שימוש בחימר, שימוש באבנים ובעצים לבנייה, עיבוד עורות ועוד.¹⁵ בפיתוחים אלה האדם מנתב לטובתו תהליכים המתרחשים באופן טבעי, כלומר, בתחום שליטתם של האלים, בעולם שעיצבו האלים. לכן אין פלא שפיתוח התהליך של שריפת הפצ'ר לא שינה דבר בתפישת-העולם הניאוליתית.

¹⁴ ראו Rothenberg and Glass, 1992. תהליך זה של הפקה משוחזר על-פי התכונות המיוחדות של הסיגים שהתגלו בתמנע. סיגים אלה מכילים איים קטנים של נחושת, המעידים על הפקת נחושת בחום נמוך.

¹⁵ אריגה היא פעילות יוצאת דופן, מפני שנוצר כאן דבר חדש: הבד אינו דבר הקיים בטבע. משום כך מייחסים לאריגה כוחות כישוף. אבל האריגה אינה יוצרת חומר חדש כמו המטאלורגיה – היא רק שילוב מורכב של חומרים קיימים, שנשארים כל הזמן בצורתם המקורית, כסיבים.